

Rände- ja diasporaauurimine kaasaegses Eestis

Aivar Jürgenson

Käesolev Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat on pühendatud rände- ja diasporaauurimisele, mille tähtsus tänapäeva aktiivsete rändetrendide taustal on maailmas silmnähtavalt elavnenud. Rändega seotud teemade hulk järjest kasvab ja ülevaate saamine kõigest, mis ilmub, muutub järjest keerulisemaks.

Eesti rände- ja diasporaauurimisel on rohkem kui saja-aastane traditsioon. Rahvusliku ärkamisliikumise ideoloogias ja hiljemgi on

domineerinud pilt eestlasest kui paiksest talupojast, kel jalad sügaval kodumaa mullas, kuid see kuvand pole kuigi täpne. On küll õige, et sunnismaisusest, mis eestlasi läbi sajandite paikseks sundis, vabaneti alles 19. sajandil, kuid ka varasematel sajanditel on siit suuremal või väiksemal hulgal välja rännatud. Keskajal ja hiljemgi põgeneti raskete koormiste, nälja, taudide ja sõdade eest Rootsi, Soome, Läti ja Vene aladele. Aja jooksul on hajaeesti geograafia üha avardunud. 17. sajandil leiame eestlasi sõjavangidena Siberist ja laevareisijatena Ameerikast, kuid need olid valdavalt üksikisikud, kelle jälg eesti rändeloos ammu ajatolmu alla mattunud – üksikud väljarändajad ei loo diasporaakogukondi. Tõenäoliselt 17. sajandil või veelgi varasemal ajal on alus pandud lutsi maarahva küladele Lätis Latgales, kuhu rahvaluuleteadlane ja Eesti Rahva Muuseumi sünniloos olulist rolli mänginud Oskar Kallas¹ neid 1893. aasta suvel uurima sõitis. Kui Kallas juba järgmisel aastal lutsidest raamatu (Kallas 1894)² avaldas, ei mõelnud ta ilmselt, et pani sellega aluse eesti diasporaauurimisele. Ajakirjanduses oli küll varem ilmunud ülevaateid erinevatesse Vene keisririigi paigusse asunud eestlastest, kuid monograafilise uurimusena oli Kallase teos esimene. Hiljem lisandus temalt veel samalaadne uurimus Kraasna eestlastest (Kallas 1903) – veel ühest lõunaeestilisest nn keelesaarest, mis asus Pihkva kubermangus. Kallase retked lutside ja kraasnalaste juurde leidsid aset n-ö viimasel tunnil – tänaseks on need keelesaared hääbunud. Lisaks sobitusid Kallase teosed hästi omasse aega – 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul oli väljarändamise teema aktuaalne nii eesti ajakirjanduses kui inimeste mõtetes.

Varasema eesti püsisustuse väljaspool Eesti ala, kus eesti keel säilis veel 20. sajandi hakul, moodustasidki Oskar Kallase kirjeldatud lutsi ja kraasna eestased, neile lisaks veel Läti alal elanud leivud. Samuti oli eestlasi elanud sajandeid Peipsi idarannikul. Kui 19. sajandil algas massiline väljaränd Vene keisririigi ida- ja lõunapoolsetele aladele, rajati sadu eesti asundusi, millest mõned on eestikeelsed tänini. Nii kujunes välja eesti idadiasporaa. Eesti läänediasporaa, kuigi tekkinud juba 19. sajandi lõpul ja saanud lisa 20. sajandi esimestel kümnenditel, muutus tõeliselt rohkearvuliseks Teise maailmasõja aegse nn suurpõgenemise järel. Uus ulatuslikum

1 Oskar Philipp Kallas (1868–1946) oli eesti rahvaluuleteadlane ja hilisem diplomaat. 1901. aastal omandas ta Helsingi ülikoolis esimese eestlasena doktorikraadi folkloristikas. Juhtis Eesti Rahva Muuseumi asutamist.

2 Valdavalt keskendub ta selles rahvaluulele, kuid pöörab tähelepanu ka muule, sh Lutsi maarahva päritolule. Nende päritolupaigaks peab ta Liivimaad ja saabumise ajaks Lutsimaale 17. sajandi keskpaika (lk 38).

väljarändajate laine rullus läände pärast Eesti taasiseseisvumist 1991. aastal ja kestab tänaseni.

Rände- ja diasporaauurimine on interdistsiplinaarne valdkond. Geograafilise mobiilsuse iseloomu mitmetahulisus on tinginud selle, et oma vaatenurgast tegelevad nähtuse kirjeldamise, selgitamise ja tõlgendamisega etnoloogid, folkloristid, antropoloogid, demograafid, geograafid, ajaloolased, politoloogid, psühholoogid, sotsioloogid ja veel paljud teised.

Rahva- ning keeleteaduslik vaade diasporaakogukondadele oli pikki kümnendeid mõjutatud pärandi ja pärimuse staatilisest käsitlusest – pärandit püüti uurida selle „algupärasel“ olekus. Keelesaartel – asundustel ja asunduste gruppidel, mis olid tekkinud väljarände teel ja asusid isoleeritult teiseks keskkonnas, oli esialgu tugev museaalne kõrvaltähendus. Keelesaareuuringutes, mille alguse juures olid 19. sajandi esimestel kümnenditel eelkõige saksa germanistid, oli esiplaanil keelemurde uurimine, kuid ka diasporaagruppide ajalugu, majandus ja reliktidele keskenduv etnograafia (Kuhn 1934: 14). Rahvateadlased mitmelt poolt Euroopast käisid oma võõrsil elavaid rahvuskaslasti küllastades nn „konserve avamas“ – avastamas ja registreerimas kultuurijäänukeid, mis emamaal juba hääbunud või hääbumas. Teadlikkus kultuuri, sh rahvakultuuri dünaamilisusest küll üha suurenes teadlasringkonnas 20. sajandi jooksul, kuid diasporaauuringutele avaldas see pikka aega siiski suhteliselt väikest mõju. Põhjuseks iseenesest õige tähelepanek, et emamaal muutuvad kultuurinähtused kiiremini kui etnilises isoleerituses elavates diasporaakogukondades, kus assimilatsioonisurve suurem ja seetõttu kinnihoidmine etnilistest märgistest tugevam. Vanu kultuuri elemente oligi ja on tänaseni lihtsam leida väljarändajate kogukondadest kui emamaalt.

Ka eesti diasporaauuringud olid esialgu kantud reliktide avastamise tuhinast ja soovist registreerida vanu kodumaalt kaasa toodud tavasid, uskumusi ja keelevorme. Oskar Kallase eelnimetatud uurimustes pöörati suurt tähelepanu usundile ja keelele – eeskujuks saksa keelesaareuuringutes kujunenud kaanon. Pikaks ajaks jäid Kallase teosed küll ainsateks diasporaauuringuteks Eestis ja traditsiooni nad ei kujundanud. 1918. aastal ilmunud pastori ja asundustegelase August Nigoli „Eesti asundused ja asupaigad Venemaal“ (Nigol 1918) polnud uurimuslik, vaid statistiline ja kirjeldav ülevaade idadiasporaa asundustest. Samal aastal sündinud Eesti Vabariigi ajal ilmus küll lühemaid ülevaateartikleid väljarändamisest ja väliseesti kogukondadest, kuid uurimuslike monograafiateni jõuti uuesti alles Nõukogude ajal. Esimene tollane väljarändele keskenduv teos oli ajaloolase ja arheoloogi Artur Vassara monograafia 19. sajandi agraarse

väljarändamisliikumise esimese perioodi ajaloost (Vassar 1975) ja see on oma tugeva faktoloogilise põhjaga jäänud üheks olulisimaks väljarännet käsitlevaks teoseks tänaseni. Esimesed diasporaakogukondi käsitlevad teosed (Maamägi 1980; Võime 1980) kandsid küll tugevat Nõukogude ideoloogia pitserit, kuid sisaldavad palju olulist informatsiooni. Tõeline diasporaa-alase kirjanduse buum saabus aga taasiseseisvunud Eestis, kui hakkas ilmuma ridamisi teoseid erinevate diasporaakogukondade kohta. Ülevaate andmine kõigest ilmunust vajaks eraldi käsitlust, siinkohal esitatagu vaid üldistavaid jooni. Endiselt jätkati uurimistööd idadiasporaas (Siber, Kaukaasia, Volgamaad), kuid nüüd oli võimalik sõita uurimisreisidele ka läändiasporaa eestlaste juurde, mis varem polnud raudse eesriide tõttu võimalik. Muutuma hakkasid ka uurimisparadigmad – varasem pärimuslike reliktid kogumine ja diasporaakogukondade kodumaa-seoste analüüsimine küll jätkus, kuid nendele on lisandunud kogukonna-uuringud, mis käsitlevad kohanemist ja assimileerumisprotsesse võõrsil, asunduste koloniaalset raamistikku, väljarändajate hargmaiseid elumustreid jne.

Lisaks teadusartiklitele ja monograafiatele on taas-iseiseisvunud Eestis avaldatud kogumikke, mis võtavad kokku rände- ja diasporaauurimise hetkeseisu (Tuisk 1998; Anniste jt 2008; Viikberg, Praakli 2010). Uurimissuuna olemuslik interdistsiplinaarsus on neis kogumikes kokku toonud ajaloolased, folkloristid, etnoloogid, kirjandusteadlased jt. Ilmunud on seniseid uurimusi sünteesivaid kokkuvõtteid eesti diasporaast (Raag 1999; 2018). Samuti on koostatud diasporaateemalisi teadusajakirjade erinumbreid (Jürgenson 2011; 2012; Korb 2014; Kurvet-Käosaar jt 2019). Sellesse ritta kuulub ka käesolev Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatu erinumber, mis peegeldab samuti rände- ja diasporaauuringute interdistsiplinaarsust ning vaatenurkade paljusust. Kogumik ei võta endale ambitsiooni kokku võtta eesti rände- ja diasporaauurimise hetkeseisu – uurimusi ilmub pidevalt, paljud rände- ja diasporaauurijad avaldavad oma tekste spetsiifilisemates ajakirjades. Käesoleva numbri lisaväärtus on selles, et tuntud rände- ja diasporaauurijate kõrval astuvad siin lugeja ette ka autorid, keda tunneme mõne teise teema asjatundjana: toidukultuuri spetsialistid keskenduvad põgenike toidukultuurile, biograafia- ja pärimusliku ajaloo uurija selgitab oma valdkonna spetsiifikat ühe diasporaakogukonna esindaja näitel, rannarootslaste näituse kuraator avab rannarootslaste kohanemisprotsesse, Väliseesti Muuseumi juhataja tutvustab oma asutusse kogutud väliseesti esemetega seonduvat.

Aastaraamatu kaksiknumbri esimese osa avaartikkel on sissejuhatavat laadi ja pärineb autoritelt, kes juba aastaid tegelenud rändeuuringutega. Ajaloolane Kaja Kumer-Haukanõmm ja etnoloog Keiu Telve tutvustavad eesti rändeloo kolme suurt lainet: agraarset

väljarännet Vene keisririigi ida- ja lõunapoolsetele aladele 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul, suurpõgenemist Teise maailmasõja ajal ja eriti 1944. aasta sügisel läände, ning kolmandana väljarännet, mis sai alguse pärast Eesti taasiseseisvumist ja kestab tänaseni, olles viinud eestlasi peamiselt läände. Kuigi Eestist on välja rännatud ka muudel perioodidel ja teistesse suundadesse, on need kolm suuremat lainet oluliselt kujundanud nii eestlaste diasporaa üldilmet kui ka mahajääjate suhtumist väliseestlastesse. Autorid annavad ülevaate kolme rändelaine iseloomulikest tunnustest ning asuvad siis neid laineid omavahel võrdlema. Kuidas erinevad rändemustrid mõjutavad diasporaakogukondade olemust, oleks loogiliselt järgmine samm, millega rände- ja diasporaauurimist võiks eesti materjali najal edasi arendada.

Teine ja kolmas artikkel käsitlevad idadiasporaa eestlaste olukorda 1930. aastatel, mil Nõukogude Liit oli langenud stalinistliku totalitarismi süngesse haardesse. Ajaloolane Mariya Oinas uurib ulatusliku arhiivimaterjali toel kollektiviseerimisega seonduvat Põhja-Kasahstanis, kuhu eestlased olid 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul välja rännanud. Kolhooside loomisega kaasnesid poliitilised repressioonid ja majanduslik surve, mis kutsus esile talurahva vastupanu ja lahkumise küladest. Autor näitab, missuguseid demograafilisi ja kultuurilisi muutusi tõid kaasa Nõukogude võimu survemeetmed 1930. aastatel Kasahstani eesti külates.

Venemaa Vjatka kubermangu asunud eestlaste kohanemisest uuel asukohamaal ja enamlaste pöörde järgsete muutustega toimetulekust kirjutab folklorist Tiiu Jaago, tuginedes ühe asuniku kirjadele. Kirjad on saadetud Eestisse rohkem kui 20 aasta jooksul, mis hõlmas nii tsaari- kui nõukogude aega. Kirjad pakuvad huvitava sissevaate asunike ellu keerulistel aastatel, mil seni edukalt toiminud majapidamised kollektiviseerimise käigus konfiskeeriti ja eestlaste kogukonda survestati nii rahvuse kui religiooni alusel.

Nn kolmandas ja seni viimases väljarändelaines osalenutele keskendub oma artiklis antropoloog Terje Toomistu. Ta vaatleb, kuidas reageerivad noored väljarännanud – need, kelle rändekogemus asetub Euroopa Liidu laienemise järgsesse perioodi – Eestisse jäänute poolt neile antud kriitilistele hinnangutele, mida reljeefselt esindab poliitiku ja ERMi endise direktori Tõnis Lukase pillatud väljend „mugavuspagulane“. Artiklis näidatakse, kuidas võõrsile elama asunud noored mõtestavad oma rändelugu paiksuse ja mobiilsuse erinevate diskursuste, hinnanguliste narratiivide ja nende ümbermõtestamise muutlikus pingeväljas.

Kirjandus

- Anniste, Kristi; Kaja Kumer-Haukanõmm, Tiit Tammaru (koost). 2008. *Sõna jõul: diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel*. Tartu Ülikooli Välis-Eesti uuringute keskuse toimetised. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Jürgenson, Aivar (koost). 2011. *Acta Historica Tallinnensia* 17.
- Jürgenson, Aivar (koost). 2012. *Mäetagused* 50.
- Kallas, Oskar. 1894. *Lutsi maarahvas*. Helsingi: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kallas, Oskar. 1903. *Kraasna maarahvas*. Helsingi: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Korb, Anu (koost). 2014. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 58.
- Kuhn, Walter. 1934. *Deutsche Sprachinsel-Forschung. Geschichte, Aufgaben, Verfahren*. Plauen i. Vogtl: Wolff.
- Kurvet-Käosaar, Leena; Triinu Ojamaa, Aija Sakova (koost). 2019. *Trames 2. Narrating Migration and Diaspora*.
- Maamägi, Viktor. 1980. *Uut elu ehitamas: Eesti vähemusrahvus NSV Liidus (1917–1940)*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Nigol, August. 1918. *Eesti asundused ja asupaigad Venemaal*. Tartu: Postimees.
- Praakli, Kristiina; Jüri Viikberg (koost). 2010. *Eestlased ja eesti keel välismaal*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Raag, Raimo. 1999. *Eestlane väljaspool Eestit*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Raag, Raimo. 2018. *Välis-Eesti 100 aastat*. Tallinn: Post Factum.
- Tuisk, Astrid (koost). 1998. *Eesti kultuur võõrsil: Loode-Venemaa ja Siberi asundused*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Võime, Lembit. 1980. *Tee uude ellu: Eesti asunduste ajaloost Kaukaasia Musta mere rannikul XIX saj. 2. poolest kuni 1929*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vassar, Artur. 1975. *Uut maad otsimas: agraarne ümberasumisliikumine Eestis kuni 1863. aastani*. Tallinn: Eesti Raamat.